



**Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**



Published by

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Winter 2022 / 9-4

<https://doi.org/10.46868/atdd>

## II. Meşrutiyet Devri Pan-İslamizm Tartışmaları: İctihad Dergisi ve Celâl Nûri Örneği\*

Pir Murat Sivri\*\*

ORCID:0000-0002-4948-6326

Öz

Bu çalışmada II. Meşrutiyet devri Pan-İslamizm tartışmalarına yer verilmiştir. Özellikle Batıcıların yayın organı olan İctihad dergisinde bu kavramla ilgili tartışmalar konu edinmiş ve Batıcı bir aydın olan Celâl Nûri'nin Pan-İslamizm'e yaptığı katkılar üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda İctihad dergisinde çıkan Pan-İslamizm muhtevalı makaleler ve Celâl Nûri'nin 1913 yılında yayınlanan "İttihad-ı İslam" adlı eseri incelenmiştir. Tüm bu verilerden hareketle özellikle Celâl Nûri'nin Pan-İslamizm fikrine yaptığı katkılar irdelenmiştir. Sonuç olarak Celâl Nûri'nin tüm II. Meşrutiyet devri aydınları içinde Pan-İslamizm fikrine en fazla katkısı olan Osmanlı aydını olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Pan-İslamizm, II. Meşrutiyet, İctihad, Celâl Nûri

**Gönderme Tarihi:** 12/09/2022

**Kabul Tarihi:** 25/12/2022

\*Bu çalışma, Pir Murat Sivri tarafından Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı bünyesinde hazırlanmakta olan "İkinci Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Devleti'nin Panislamizm Siyaseti (1908-1914)" adlı doktora çalışmasından üretilmiştir.

\*\*Öğr. Gör., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul-Türkiye, [pirmurat.sivri@sbu.edu.tr](mailto:pirmurat.sivri@sbu.edu.tr)

**Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:**

SİVRİ, P.M., "II. Meşrutiyet Devri Pan-İslamizm Tartışmaları: İctihad Dergisi ve Celâl Nûri Örneği", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 9, S. 4, 2022, s. 1362-1385.

## II. Constitutional Era Pan-Islamism Debates: The Journal of İjtihad and the Case of Celal Nuri

Pir Murat Sivri\*\*  
ORCID:0000-0002-4948-6326

### Abstract

In this study, the Pan-Islamism debates of the Second Constitutional Period are included. Especially in İjtihad, the magazine of those who have a Western worldview, discussions about this concept were discussed and the contributions by Celâl Nuri, an intellectual with a Western worldview, to Islamism were emphasized. In this context, articles on Pan-Islamism published in İjtihad magazine and Celâl Nûri's work named "İttihad-ı İslam" published in 1913 were examined. Based on all these data, especially Celal Nuri's contributions to Pan-Islamic thought were examined. As a result, It has been concluded that Celal Nuri was the Ottoman intellectual who contributed the most to the idea of Pan-Islamism among the intellectuals of the II. Constitutional period

**Keywords:** Pan-Islamism, II. Constitutionalism, İjtihad, Celâl Nûri.

**Received Date:** 12/09/2022

**Accepted Date:** 25/12/2022

---

\*\*Lecturer, University of Health Sciences, Atatürk's Principles and History of Revolution, Istanbul-Turkey, [pirmurat.sivri@sbu.edu.tr](mailto:pirmurat.sivri@sbu.edu.tr)

You can refer to this article as follows:

SİVRİ, P.M., "II. Meşrutiyet Devri Pan-İslamizm Tartışmaları: İjtihad Dergisi ve Celâl Nûri Örneği", *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 9, Issue 4, 2022, p. 1362-1385.

## Giriş

Pan-İslamizm kavramının 19. yy'da bilhassa Almanya ve Rusya'nın kendi siyasi birliklerini gerçekleştirmek üzere ortaya attıkları "Pan (birlik)" fikrinden doğduğu muhakkaktır. İslam dünyasında çoğu kez ittifad-ı İslam kavramıyla ifade edilen bu fikri, Pan-İslamizm ismiyle Batı'da ilk kez tanımlayan Arminius Vambery'dir. 1875 yılında kaleme aldığı bir eserinde bu kavramı Almanca "Pan-Islamismus" şekliyle ifade etmiştir.<sup>1</sup> Pan-İslamizm'e denk gelen ittifad-ı İslam kavramına ise bugün ihtiva ettiği anlamıyla ilk kez 1869 tarihli Hürriyet gazetesinde rastlanmıştır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olan Hürriyet gazetesinde, Namık Kemal tarafından kaleme alındığı düşünülen bu yazıdan kısa bir süre sonra ittifad-ı İslam fikri, Yeni Osmanlılar'ın bir numaralı mottolarından biri olmuş ve Müslümanları kalkındarmaya yönelik bir fikir olarak imparatorluğun sonuna kadar önemini korumuştur.<sup>2</sup>

Pan-İslamizm kavramı sözlüklerde "dünya üzerindeki bütün Müslümanları aynı yönetim altında toplama amacı güden politik akım" şeklinde ifade edilse de esasında bu kavramın karşıladığı anlam bunun büsbütün dışındaydı.<sup>3</sup> Pan-İslamizm'i 19.yy'da birkaç istisna dışında bütünüyle Avrupalı devletlerin egemenliği altına giren Müslüman toplumlarını siyasi, kültürel ve ekonomik bağımsızlığına kavuşturmayı hedefleyen bir formül olarak nitelendirmek daha uygun olur. Nitekim bu fikri, sahada uygulamaya sokmaya çalışan neredeyse hiçbir aydın ve fikir adamı, tek bir İslam devleti kurmak gibi marjinal bir fikri ileri sürmemiştir.

Yeni Osmanlılardan tevarüs eden Pan-İslamizm fikri, Sultan Abdülhamid dönemi dış siyasetinin temelini teşkil eden unsurlardan biriydi. Hilafeti dış politikada önemli bir denge unsuru olarak gören Sultan Abdülhamid, özellikle Avrupalı devletlerin Müslüman sömürgelerinde bu politikayı uygulayarak denge siyaseti oluşturmaya çalışmaktaydı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Pan-İslamizm, önemli bir siyasi düşünce olarak varlığını korudu. Esasında İttihat ve Terakki Cemiyeti, nüfusunun büyük bir kısmı Müslüman olan ve

---

<sup>1</sup> Armin Vambery, *Der Islam in Neunzehnten Jahrhundert: Eine Culturgeschichtliche Studie*, F.A.Brockhaus, Leipzig, 1875, s. 279.

<sup>2</sup> Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınlar, İstanbul 1991, s. 204-207.

<sup>3</sup> "Bütün Müslümanları aynı idare altında toplama amacı güden siyasi ideal" Meydan Larousse; Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, 15: 462.

İslam ahkâmıyla yönetilen bir devletin idaresine talipti ve böyle bir durumda resmi bir politika olarak Pan-İslamizm'i programına alması kaçınılmazdı. Buna rağmen İTC'nin ilk nizamnamesinde Pan-İslamizm ile ilgili herhangi bir ibare bulunmuyordu. Dahası nizamnamede cemiyetin gayesinin genelin menfaatine çalışmak olduğu ifade edilerek milliyet, kavmiyet, cinsiyet ve mezhep farklarının gözetilmediği belirtiliyordu.<sup>4</sup> Bununla birlikte ilk dönemlerden beri İTC içerisinde Pan-İslamizm'i resmi bir ideoloji olarak benimseyenler mevcuttu. Erken dönemde bunların başında Mizancı Murat gelmekteydi. Pan-İslamizm'i siyasi bir amaç olarak düşünen Mizancı Murat, bütün Müslümanları Osmanlı hilafetinin altında toplamak gibi aşırı kabul edilebilecek bir görüşü savunmaktaydı.<sup>5</sup>

Adem-i Merkeziyetçi grubun lideri Prens sebahattin de İTC içinde Pan-İslamizm'i siyasi bir amaç olarak düşünlerden biriydi. 1906 yılında İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in başlattığı tartışmalar üzerine Pan-İslamizm ile ilgili görüşlerini açıklayan Prens Sebahattin, Pan-İslamizm'i Batı'nın Müslümanlar üzerinde uyguladığı baskı politikasının doğal bir sonucu olarak görüyor ve kavrama siyasi bir anlam yüklemeyip daha ziyade savunmacı ve tepkisel yanına dikkat çekiyordu. Prens Sebahattin, ayrıca Pan-İslamizm'i Müslümanlar arasında kardeşlik ve birlik duygularını canlı tutacak zararsız bir düşünce olarak addediyordu.<sup>6</sup>

İTC'nin Paris grubu lideri Ahmet Rıza ise pozitivist bir dünya görüşünü benimsemesine rağmen İslam'ı ve Pan-İslamizm fikrini siyasi bir argüman olarak gören aydınlardan biriydi. Ona göre Pan-İslamizm mevcuttu ve Müslümanlar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunun adıydı. Bu düşüncenin fanatik bir anlam içermediğini düşünen Ahmet Rıza, tıpkı Prens Sebahattin gibi Batı'nın baskıcı politikalarının Müslümanları bu düşünceye sevk ettiğini ifade ediyordu.<sup>7</sup> İTC'nin Batı ekibinin safiyane bir İslamcılık ve Pan-İslamizm fikrini benimsememelerine rağmen siyasi olarak bu kavramları dillendirdikleri kesindir. Öyle ki şiddetli bir Batıcı ve Materyalist olarak bilinen Abdullah Cevdet'in dahi muhalefet yıllarında Sultan Abdülhamid'i eleştirirken dini bir jargon kullandığı bilinmektedir. Nitekim meşhur bir risalesinde, Hz. Peygamber, dört halife ve Osmanlı padişahlarının huzurunda hayali bir

<sup>4</sup> M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.183-184.

<sup>5</sup> Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.121-122.

<sup>6</sup> Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin: Hayatı ve İlmi Müdafaları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1977, s. 74-76.

<sup>7</sup> Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, Anka Yayınları, (çev: Nigar Bulut), İstanbul 2001, s. 47.

mahkeme kuran Abdullah Cevdet, Sultan Abdülhamid'i bu mahkemede hilafeti kötüye kullanmak suçuyla yargılamakta ve cezaya çaptırmaktadır.<sup>8</sup>

İTC'nin henüz iktidara gelmediği dönemlerde Pan-İslamist tasavvurlarda bulunduğu bilinmektedir. Nitekim çoğu kez kuvveden fiile geçemeyen bu tasavvurlarla ilgili cemiyetin Paris yazışmaları mektuplarında önemli bilgiler mevcuttur. 1906-1908 yılları arasındaki bir dizi yazışma ve mektubu ihtiva eden bu defterde Pan-İslamizm'e yapılan vurgular dikkat çekmektedir. Bu defterde özellikle Selanik'teki genel merkez âzâlarından Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım tarafından kaleme alınan mektuplar dikkat çekicidir. Nitekim 10 Mayıs 1906'da Bulgaristan Kızanlık'taki Hayri Efendi'ye yazdığı bir mektubunda Bahattin Şakir, güçlü bir Osmanlı Devleti'nden yalnızca Türkiye'de yaşayan Osmanlıların değil, hilafete bağlı olan milyonlarca Müslümanın istifade edeceğini bildirmektedir.<sup>9</sup> 22 Eylül 1906'da Dr. Bahattin Şakir tarafından Kafkasya Müslümanlarına yazılan bir mektupta ise Pan-İslamist tasavvurlar daha açık bir şekilde ifade edilmektedir. Mektupta Müslümanların her yerde mazlum bir millet olduğu vurgulandıktan sonra Adriyatik denizinden Çin'e kadar olan arazinin Müslümanlarla meskûn bulunduğu ifade edilmekte ve Müslümanların ittihadının önemi üzerinde durulmaktaydı.<sup>10</sup> Bahattin Şakir, ilgili mektubunda ilginç bir şekilde ittihad-ı İslam fikrini milliyet fikriyle birleştirmekteydi. İttihad-ı İslam'ın alt kademesi olarak düşündüğü Türk birliğinin gerçekleşmesi durumunda dünya üzerinde çok kuvvetli bir hükümetin meydana geleceğini vurgulamaktaydı. Mektubun geri kalan kısmında ittihad-ı İslam'ın gerekliliği vurgulanmakla birlikte, bu fikrin doğurabileceği sakıncalar üzerinde de durulmaktadır. Bahattin Şakir bilhassa bu fikrin Avrupa efkârını galeyana getirebileceğini vurgulamakla ve bunun önüne geçmek için öncelikle Osmanlı Devleti'ni güçlü kılmak fikrini öne sürmektedir.<sup>11</sup>

Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve kadrosunun tasfiye edilmesi ilk zamanlarda Pan-İslamizm politikasına ciddi bir darbe vurdu. Zira yıllardan beri Pan-İslamizm politikası doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'ndan idare edilmekteydi. Fakat buna rağmen İTC yönetimi, politikadaki kısmi azalmaya rağmen dış politikada Pan-İslamizm'in bir argüman olarak kullanmaya devam etti. Nitekim İTC yönetimi, 1909 yılının hac mevsiminde Hicaz'a bir

<sup>8</sup> Mahkeme-i Kübra adlı bu makalenin Abdullah Cevdet'e ait olduğuna dair güçlü görüşler mevcuttur. Bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2002, 1: 34-35.

<sup>9</sup> *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (çev: Çiğdem Önal Emiroğlu-Kudret Emiroğlu), İstanbul 2017, s.18.

<sup>10</sup> Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi: Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlak Vermesi*, TTK Basımevi, Kıs: 4, Ankara 1991, 2: 89.

<sup>11</sup> Y. H. Bayur, *a.g.e.*, s. 90.

takım delegasyonlar göndererek hacılara yönelik Pan-İslamist faaliyetlerde bulundu. Dahası cemiyetin 1910 yılı kongresinde bu politika resmîyet kazandı.<sup>12</sup> 1911'de Selanikte yapılan kongrede ise Pan-İslamizm siyaseti daha detaylı ele alındı. Kongrede merkez-i umumi, kendilerine yapılan masonluk suçlamalarını kesin bir dille redderek İslami kimliklerini ön plana çıkarmaya gayret ettiler.<sup>13</sup> Yine 1913 yılı kongresi de Pan-İslamist politikaların her zamankinden daha fazla tartışıldığı ve nazarı dikkate alındığı bir kongre olması bakımından önemlidir. Bunda şüphesiz Balkan Savaşları ile birlikte Osmanlı Devleti'nin uğradığı yıkımın ve büyük devletlerin tavrının önemli bir rolü bulunmaktadır. Balkan Savaşlarında büyük bir toprak parçasının kaybedilmesi Osmanlı Devleti'ni Pan-İslamizm ve Pan-Turanizm siyasetine daha fazla yakınlaştırdığı tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim bir yıl sonra Cihad-ı Mukaddes'in ilan edilmesiyle Pan-İslamizm politikası zirveye ulaşmıştır.<sup>14</sup>

Sultan Abdülhamid devrine kıyasla Pan-İslamizm politikasında gözle görülür bir azalma olmasına karşın İTC'nin bu politikayı daha revizyonist bir hale getirdiği kesindir.<sup>15</sup> Nitekim İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir G. Lowter, 9 Ekim 1910'da İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği bir mektupta Pan-İslamizm politikasına İTC'nin yaklaşımına dair önemli bilgiler vermektedir. Lowter'e göre ittihatçılar, eşitlik ve özgürlük temeline dayanan Osmanlıcılık ilkesini terk ederek açıkça saldırgan bir Pan-İslamist politikaya yönelmekteydiler. Yine Lowter, Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamcılığının yeni dönem neo Pan-İslamcılık akımına göre daha zararsız olduğunu ifade etmekteydi.<sup>16</sup>

Öte taraftan İTC yönetimi, Pan-İslamizm politikasında Avrupalı devletlerin nefretini ve endişesini çekmemek için azami bir çaba sarfetmekteydi. Açıkta açığa Pan-İslamist propagandaları yasaklayan İTC, bu konuda sert tedbirler alıyordu. Söz gelimi Edirne'de neşredilen Vatan gazetesinin açıkça Pan-İslamizm'i desteklemesi ve Hıristiyan dünyasına

<sup>12</sup> J. M. Landau, *a.g.e.*, s. 97-114.

<sup>13</sup> Özer Özbozdağlı-Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Detay yayıncılık, Ankara 2017, s. 32-34.

<sup>14</sup> İsmail Kara'dan naklen "(...) bir taraftan garbın mesâir-i irfanını almak, diğer taraftan ecdadımızın fezail-i bergüzidesini muhafaza etmek isteriz. Bunun için hayat-i içtimaiyemizi bir taraftan esâsât-ı mübeccele-i diniyye, diğer taraftan asrın icabatına Tevfik etmek lazımdır. Terakkiyat-ı medeniye itibariyle garba temessül mecburiyetinde bulunan Müslümanları inhitattan kurtarmak için İslamiyet'i esâsât itibariyle asr-ı saadete, tatbikat itibariyle asr-ı hazıra icra ve Tevfik etmek zarureti vardır. Hikmet-i İslamiye'nin iki rükn-ü esasisi olan fıkıh ve kelâmın sünnet-i seniyye ve maslahat-ı içtimaiyyeye muvafık surette tasfiye ve tevsii hem sınıf-ı münevverenin tedeyyününe, hem sınıf-ı mütedeyyenin tenevvürüne bâis olacaktır. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, 1:61.

<sup>15</sup> Cemil Aydın, Jön Türklerin iktidara geldikten sonra Sultan Abdülhamit'in ihtiyatlı Pan-İslamizmini anti-emperyalist unsurlarla keskinleştirdiğini söylemektedir. Cemil Aydın, *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, Alfa Yayınları, (çev: Hasan Aksakal), İstanbul 2021, s.158.

<sup>16</sup> FO 424/225. Asiatic Turkey and Arabia: October to December 1910. Sir G. Lowter'dan Sir Edward Gray'e, no: 715, 09. 10. 1910, İstanbul, s.20-27. Bu belgeye Landau'nun eserindeki yönlendirmeyle ulaşılmıştır. J. M. Landau, *a.g.e.*, s.103.

karşı beyanatta bulunması üzerine gazeteye benzeri yayınlarda bulunmaması üzerine sert bir ihtar yapılmıştı.<sup>17</sup> 19 Ocak 1911'de Karadağ'daki sefarete gönderilen bir telgrafta ise bölgedeki Müslümanların Pan-İslamizm propagandası yapmasının doğurabileceği tehlikeler üzerinde durulmakta idi. Bu telgrafta ayrıca Osmanlı Devleti'nin açıkça Pan-İslamist bir politika uygulamadığı, Karadağ'daki hareketlerin münferit bir hareket olduğu ve bu tarz propagandaların İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük bir İslam tebasına sahip olan devletleri gücendirebileceği vurgulanıyordu.<sup>18</sup> Babıali'den Paris sefaretine gönderilen bir başka belgede ise Osmanlı Devleti'nin İttihad-ı İslam politikası gütmeyeceği ve bu konuda gazetelerdeki neşriyata itibar edilmemesinin Fransa Hariciye Nazırı Povankara'ya bildirilmesi isteniyordu.<sup>19</sup> Sonuç olarak Avrupalı devletlerin ve onların İstanbul'daki sefirlerinin endişelerine karşın İTC yönetiminin ilk zamanlarda tehlikeli bir Pan-İslamizm politikası izlemediği kesindir. Fakat bu ittihatçıların içten içe bu politikayı destekledikleri gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim zamanın ve zeminin müsait bir hale gelmesiyle ittihatçıların zihnindeki Pan-İslamist tasavvurlar ayyuka çıkmış ve resmi bir politika haline gelmiştir. Bunun miladı şüphesiz Trablusgarp ve Balkan Savaşlarıdır.<sup>20</sup>

### 1-İttihad Dergisi ve Celâl Nûri Etrafındaki Tartışmalar

Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, Pan-İslamizm siyasetinde gözle görülür bir azalmaya sebebiyet vermesine rağmen esasında bu fikrin daha hür bir ortamda tartışılmasına da yol açmıştır. Sultan Abdülhamid'in basında ve matbuatta ciddi bir sansür uygulaması Pan-İslamizm fikrinin tek bir kanaldan, sadece devlet eliyle yaşayabilmesine imkân vermekteydi. Buna karşın Sultan'a muhalif İslamcı kesimin herhangi bir şekilde bu konudaki fikrini açıklayabilmesi neredeyse imkânsızdı.<sup>21</sup> Fakat Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte basında sansürün kaldırılması ve hafiyelik teşkilatın lağv edilmesi ortamı hızla değiştirdi. Birçok yeni gazete ve mecmua neşredilmeye başlandı ve özellikle 1909'da yeni bir basın yasasının yürürlüğe

<sup>17</sup> BOA, DH.SYS. 57-12.

<sup>18</sup> BOA, HR.SYS. 2903-93.

<sup>19</sup> BOA, BEO. 4190-314232.

<sup>20</sup> Azmi Özcan da İTC'nin 1913 yılına kadar faal bir Pan-İslam politikası izlemediğini söylemektedir. Azmi Özcan, *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020, s.269. İTC'nin 1913 yılı itibarıyla izlediği Pan-İslamist propagandalara örnek teşkil etmesi bakımından Emir Şekip Arslan'ın faaliyetleri dikkat çekicidir. Emir Şekip Arslan'ın Güney Doğu Asya'da (Hindistan, Sumatra ve Cava) uygulamak istediği Pan-İslamist düşünceler hakkında kaleme aldığı mektuplar için Bkz. BOA, DH.KMS. H-02-04-1332 (28 Şubat 1914). Mektupların önemli bir kısmının transkripti için Bkz. Nevzat Artuç-Abdurrahman Uzunbaş, "İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, S.2, s.39-52.

<sup>21</sup> İ. Kara, *a.g.e.*, .1, s. 29.

girmesiyle basın-yayın faaliyetleri zirveye çıktı.<sup>22</sup> Bu ortam içerisinde diğer birçok fikirle birlikte Pan-İslamizm de hür bir şekilde tartışılmaya başlandı. Bu fikri konu alan yüzlerce risale yayınladı ve konferanslar tertip edildi. Buna mukabil İTC yönetiminin İslamcılarla olan ilişkilerini sıcak tutması ve İslamcılar nezdinde Meşrutiyet rejiminin ve ittihatçıların hüsnü kabul görmesine yol açtı. Öyle ki II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde İslamcılar tarafından çıkarılan yayınlarda İTC, "mübarek cemiyet", "cemiyet-i celile" ve "firka-i muhtereme" gibi ifadelerle taltif edildi. Dahası 31 Mart İsyanı sonrasında çıkan İslamcı yayınlarda Sultan Abdülhamid dönemi açıkça tenkit edildi. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi<sup>23</sup> Beyanü'l-Hakk'ın ilk sayısındaki takdim yazısında Sultan Abdülhamid devrini münker bir devir olarak niteledi ve onu görevden uzaklaştırma şerefine İTC'ye ait olduğunu ifade etti. 31 Mart isyanının müsebbibi olan Volkan gazetesi dahi isyanın hemen arifesinde yayımlandığı bir risalesinde Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri beyler gibi "kahraman-ı Hürriyet" unvanını taşıyan isimlerden övgüyle bahsediyordu. Yine Sırat-ı Müstakim'in baş yazarlarından Mehmet Akif ve İttihad-ı İslam gazetesi baş yazarı Filibeli Ahmet Hilmi gibi İslamcı kişiliği ile tanınan isimler de açıkça İTC yönetiminden yana tavır almaktaydılar.<sup>24</sup>

<sup>22</sup> Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, Ocak 2009, İstanbul, s. 21-49.

<sup>23</sup> Osmanlı şeyhülislâmı Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi (1869-1954)", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (21.12. 2021) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sabri-efendi>. Mustafa Sabri Efendi bilhassa Milli Mücadele yıllarındaki muhalefeti ile tanınır. Bu dönem hatıratı için Bkz. Mustafa Sabri Efendi, *Hilafetin İlgasının Arka Planı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.

<sup>24</sup> İslamcılarının bazılarının Meşrutiyet'in ilerleyen aylarında ve yıllarında İTC ile ilgili görüşlerinde değişmeler söz konusu olmuştur. Volkan gazetesi muharriri Derviş Vahdeti, İTC'ye karşı açıkça bir isyanı tertip ettiği mâlumdur. Yine Mustafa Sabri Efendi'nin yazarlarından olduğu Beyanü'l-Hak gazetesi ilerleyen dönemlerde kendisine bağlı Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin İTC ile herhangi bir rabitası olmadığını ilan etmiştir. İ. Kara, a.g.e., 1:60-69. Tarık Zafer Tunaya da İslamcılarının Meşrutiyet ve İTC'ye bakışı ilgili benzer yorumlarda bulunmaktadır: "Doktrinal çalışmaların yanı sıra, İslamcı cephe mensupları fikirlerini geniş halk kitlelerine indirmişlerdir. Bu yazılarıyla ve vaazlarıyla olmuştur. Siyasi bakımdan, İslamcılar, bilhassa 10 Temmuz hareketinin başladığında, bu hareketi halka İslam âleminde vuku bulan inkılâpların son halkası olarak tanıtmaktadırlar. Eski olmayan bu fikir istibdad idaresi altında da müdafaa edilmişti. Fakat 10 Temmuz hareketi İslam'ın yeni bir zaferi olarak gösterilmektedir. Halk büyük ümidin heyecanı ve vaazların huşu içinde minberlerden, İslamiyet'le Meşrutiyet'in aynı şey olduklarını dinlemektedir: İstibdad otuz iki senelik, hainler çalışmasıyla vücuda getirilmiş bir "hufrei evhad" (korkular uçurumu) idi. Müslümanlar bu uçurum içinde inlemekte idiler. Fakat "Padişahımız (yani Abdülhamid)," âdeti icraatı Peygamberiye, eseri resaletpenahiye iktifa etti. O mesleki tuttu. Zamanı gelince arzuyu ümmeti yaptı. Ve bunu teyid etti, yeminle, kasemle. . Bizzat kendisi Kur'an'a el basarak. Millet kendisi küllü şer'den kurtarmıştır ve nihayet otuz iki senelik zinciri esaret kırılmış ve sahiplerinin yüzüne fırlatılmıştır. Meşrutiyet, İslamcı dilinde bir hidayeti ilâhi, bir intikamdır. Tanrının azamet ve celâlini göstermesidir. Fakat istibdadın faili ve hürriyeti ilân eden padişah aynı olduğuna göre, bu intikam nasıl izah edilebilir? İslamcılar bu hususta meskûtturlar. Meşrutiyet ve hürriyet medhiyeleri yalnız mevzilerde değil, meşhur İslamcı şairlerin manzum eserleri ile de halka duyurulmuştur. Bununla beraber, büyük ümidin hareketi gevşedikçe, nifak, cehalet, milliyet ve taklid sebepleri, iktisadî esaretin felaketleri, ümitsizlik ve hayal sükutüle baş başa, Şeyhülislam Beyannamelerinde dahi büyük vuzufla belirtilmiştir." Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1998, s.16-17.



II. Meşrutiyet devri Pan-İslamizm tartışmaları genellikle gazete ve mecmular etrafında cereyan ediyordu. İslamcı yayınların dışında diğer dünya görüşlerini benimseyen neşriyat arasında da bu fikir etraflıca tartışılmaktaydı. Nitekim bu yayınlara örnek teşkil etmesi bakımından İctihad dergisinin ayrı bir önemi vardır. İctihat, Batıcı<sup>25</sup> bir dünya görüşüne sahip olmasına rağmen Pan-İslamizm fikriyle oldukça ilgili görünüyordu. Modernleşme konusunda hemfikir olan Batıcılar, dinin toplumsal hayattaki yeri hususunda fikir ayrılığına düşüyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti'nin resmen bir İslam devleti olması ve halkın büyük çoğunlukta mutaassıp bir çizgide bulunması Batıcıların din ile ilgili menfi düşüncelerini açıkça ifade etmelerine mâni oluyordu. Batıcıların lideri konumundaki Dr. Abdullah Cevdet, dinin terakkiye mâni olduğu görüşünü savunanlardandı. Nitekim Dr. Abdullah Cevdet'in II. Meşrutiyet'in hemen ardından yaptığı ilk işlerden biri Dozy'nin İslamiyet'i ve Hz. Peygamberi sert bir şekilde tenkit eden "Tarih-i İslamiyet"<sup>26</sup> adlı eserini Türkçe'yetercüme etmek olmuştu. Öte yandan Kılıçzâde Hakkı<sup>27</sup> ise İslam'da reform fikrini savunuyor, tasavvuf gibi yalnızca din için yaşamaya dayanan bir hayatın Müslümanları sefaletle sürüklediğini iddia ediyordu.<sup>28</sup>

Batıcı aydınlar arasında İslami değerleri benimsemek noktasına en istekli görünen aydın şüphesiz Celâl Nûri idi. Öyle ki Pan-İslamizm fikrine dört elle sarılan Celâl Nûri, bu fikrin sistemleştirilmesi noktasında İslamcı aydınlardan dahi daha büyük bir rol oynamıştı. 1882'de Gelibolu'da doğan Celâl Nûri, Galatasaray İdadisi'ndeki başarılı eğitim hayatının ardından yüksek öğrenim için Hukuk Mektebine kaydolmuştu. İdadi ve mektep yıllarında Fransızcasını

<sup>25</sup> Kuvvetli ve üstün olan her şeyin Batı'dan geldiğini savunan Batıcılar, II. Meşrutiyet devrine gelindiğinde İctihad dergisi etrafında kümelenmişlerdi. Bu hareketin başında Dr. Abdullah Cevdet bulunuyordu. Diğer önemli simaları ise Kılıçzâde Hakkı, Ali Kâmil ve Celâl Nûri idi. Fakat Batıcılar arasında kesin bir görüş birliği mevcut değildi. Bazıları Doğu Medeniyeti ve İslam'ı açıkça inkâr eğilimindeyken, bazıları da öz kaynaklara sahip çıkmaya yönelik bir tavır benimsiyorlardı. Erkan Dikici, *Celâl Nûri İleri'de Türk Modernleşmesi ve İnkılapları*, İksad Basımevi, Ankara 2019, s. 8. Batıcılar o dönem için marjinal kabul edilebilecek birtakım görüşler ileri sürmekteydiler. Padişah'ın tek eşle evliliği, fesin kaldırılması, peçenin kaldırılıp kadınlara kılık kıyafet konusunda serbestlik tanınması, tekke ve zaviyelerin kaldırılması, medreselerin ilga edilip yerlerine mekteplerin ihdas edilmesi ile sarık ve cüppenin yasaklanması bu Batıcıların öngördüğü reformlardan sadece birkaçıydı. Nitekim Cumhuriyet döneminde bu reformların neredeyse hepsinin tahakkuk etmesi dikkat çekicidir. Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 39-42.

<sup>26</sup> Bu dönemde Dozy'nin eseri ve Abdullah Cevdet'e karşı İslamcı kesimden çok ciddi eleştiriler gelmiştir. Sırat-ı Müstakim dergisinin eleştirisi için Bkz. Troyskili Ahmed Tâceddin, "Alem- i İslam-Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 3", Sırat-ı Müstakim, 22 Muharrem 328 Perşembe/ 21 Kânûnisânî 325/ C.3 - Aded: 74. Bu eserle ilgili tartışmalar için Bkz. İbrahim Hatipoğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, s. 197-213.

<sup>27</sup> Kılıçzade Hakkı hakkında biyografik bilgi için Bkz. Celal Pekdoğan, "Batıcı bir düşünür olarak Kılıçzade Hakkı (1872 -1960)", Doktora Tezi, Ankara 1999.

<sup>28</sup> Necati Aksanyar, "Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği", Doktora Tezi, Ankara 1993, s.15-16. Batıcıların görüşleri için Bkz. Selami Kılıç, "Bir Siyasal Düşünce Hareketi Olarak Garpcılar ve Onların Batı Medeniyeti Hakkındaki Düşünceleri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1991, s.102-112.

geliştiren Celâl Nûri, bu sayede birçok Batılı yazarın eserleriyle tanışma fırsatı bulmuş ve onlardan etkilenmişti. Spencer, Bunchner, Ernest Renan ve Darwin gibi düşünürlerin eserlerini okuyan Celâl Nûri, Pozitivizm ve Materyalizm gibi fikirlerin etkisi altında kalmıştı. Hukuk Mektebi'nin başarıyla bitirdikten sonra avukatlık mesleğine başlamasına rağmen bu meslekte uzun süre tutunamadı. Fikirlerini özgür bir şekilde dile getirebilecek bir meslekte çalışmak istediğinden gazeteciliği tercih etti. II. Meşrutiyet devri içinde yıldızı parlayan Celâl Nûri, 1911'de Dr. Abdullah Cevdet ile yakınlaşmasından sonra İçtihad dergisinde yazmaya başlamıştı.<sup>29</sup>Celâl Nûri'nin Batıcılık anlayışı diğer batıcı aydınlardan oldukça farklıydı. Dr. Abdullah Cevdet'in bütün unsurlarıyla Batı'yı kabul etme eğiliminin aksine Celâl Nûri sadece Batı'nın teknolojik imkânlarından yararlanılması gerektiği tezini ileri sürüyordu. Ona göre Osmanlı Devleti ve İslam âlemine düşmanca bir tutum içinde bulunan Batı'nın kültürel değerlerini benimsemek gibi bir durum söz konusu olamazdı. Nitekim Osmanlı Devleti, Müslümanlık ve Türülük unsurları üzerinde ayakta duruyordu. Bu unsurlardan herhangi birinin kaybedilmesi devletin çöküşüne sebebiyet verebilirdi.<sup>30</sup>

Celâl Nûri bilhassa İslamcılığa ayrı bir önem atfediyordu. Fakat İslam'ın akidevî yönüyle ilgilenmediği kesindi. İslam'ı vahye dayanmayan beşeri bir din olarak telakki eden Celâl Nûri'ye göre Hz. Muhammed, Musevi ve Hıristiyanlık inancındaki eksiklikleri doğru bir şekilde tespit edip yeni bir din ihdas etmişti. Bu yönüyle Celâl Nûri'nin İslam'a bakış açısı siyasi idi. İslam, onun için bir terakki vasıtası olduğu gibi bütün mazlum Müslümanları esaretten kurtaracak ve kitleleri siyasi bir amaç uğrunda birleştirecek yegâne güçtü. Celâl Nûri birçok Avrupalı ve batıcı aydının aksine İslam'ın ilerlemeci bir din olduğunu düşünüyordu. Ona göre İslam'ın inanç kısmı olduğu gibi muhafaza edilmekle birlikte dünyevi âhkâmı, zamana ve şartlara göre şekil almalıydı.<sup>31</sup>

Celâl Nûri, İslam'ın geleceğini teceddüt fikrinde görmekteydi. İçtihad dergisinde, Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği sıralarda kaleme aldığı ve toplamda üç makaleden oluşan "İslamda Vücûb-ı Teceddüt" adlı makale dizininde bu konunun üzerinde derinlemesine bir analizde bulundu. Celâl Nûri'ye göre Müslümanlar Asya içlerinden Bosna'ya kadar herhangi bir varlık emaresi göstermiyorlardı ve Müslümanların Avrupa'ya bu denli yakın olmalarına rağmen teceddüt fikrinde gösterdikleri ihmalkârlık onları Avrupalı devletlerin esiri konumuna

<sup>29</sup> N. Aksanyar, *a.g.t.*,s.37.

<sup>30</sup> Cemil Bağlama, "Bir Geçiş dönemi Aydını Olarak Celâl Nûri (İleri) ve Görüşleri", Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 58.

<sup>31</sup>Ş. Tufan Buzpınar, "Celâl Nûri'nin Batılılaşma ve İslam Anlayışları Üzerine Notlar", *Muhafazakâr Düşünce*, 4, S. 16-17, Bahar-Yaz 2008, s. 215-232.

getiriyordu.<sup>32</sup>Celâl Nûri'ye göre bağımsız gibi görünen İslam devletleri de bir bir Avrupa'nın hegemonyası altına girmekteydi. Yalnızca Osmanlı Devleti, dünyadaki tek bağımsız İslam devleti olarak içte ve dıştaki bir yığın sorun ve yozlaşmışlığa rağmen haçlı zihniyetine karşı mücadele ediyor ve bu itibarla Trablusgarp'ı müdafaa etmeye çalışıyordu. Bu haliyle İslam dünyasında herhangi bir birlik emaresi görülmediği gibi uygarlığın bütün sahalardaki ilerlemesinde Müslümanların hiçbir payı bulunmuyordu. 300 milyon Müslümanın neredeyse bütünüyle esaret altında yaşamasına hayıflanan Celâl Nûri kendi kendine şu soruyu soruyordu:

*'Acaba neden sekizinci asır-ı miladiden başlayarak on üçüncü asra kadar garbın medeniyetine faik olan Müslüman medeniyeti, İbni Rüşter, İbni Sinalar, hürriyet-i fikriyeyi himaye eden padişahlar, halifeler, o zamanki şevket ve haşmet-i İslamiye mahvoldu? İspanya hükümet-i İslamiyesi, Gırnata, Şam, Bağdat, Kirvan, merakiz-i mühimmesi ne oldu? Ulum-ı akliyeyi Yunaniyeyi tafsilen tezbiden Sorbon doktorlarına nakleden İslam mütefekkirleri İslam erbab-ı kalemi nereye gittiler? Bu indiras, bu izmihlâl daha ne kadar devam edecektir? Bundan ziyade İslam'ın sükütu mümkün müdür? (...) Nev-i beşerin miktar-ı nüfus itibariyle altıda birini teşkil eden ümmet-i Muhammed haiz olduğu kuvveti toplayıp zaman ve zeminin nezaketini, ehemmiyetini takdir ederek bu açılan... mübarezede bir daha savlet gösterebilecek mi?'*<sup>33</sup>

İlk makalesini sorularla sona erdiren Celâl Nûri, aynı başlığı taşıyan ikinci makalesinde bu sorulara cevap aramakta ve Müslümanların geri kalmasının sebeplerini araştırmaktadır. Celâl Nûri'ye göre İslam, Musevilik ve Hıristiyanlığın artık nassı lazım gelen hükümlerini geliştirmek için ortaya çıkmıştı ve ilerleme fikrini savunan bir dindi. Fakat buna rağmen İslammiyet, 20.yy'da muhafazakârlık, geri kalmışlık, esaret ve yenilik karşıtlığı gibi kavramlarla anılmaktaydı. Celâl Nûri, İslam'ın muhafazakârlıkla birlikte anılmasına şiddetle karşı çıkmakta ve bunun İslam'ın özünü bağdaşmadığını savunmaktaydı. İslamiyet'te içtihat kapısını kapatmak gibi bir durum söz konusu olamazdı. Zira İslamiyet, geçmiş dönemlerde yeni içtihatlarla kapı açmakla ve Ebu Hanifeler, İmam Şâfiler, İmam Hanbeller, İmam Mâlikler, İbni Sinalar ve İbni Rüşter gibi içtihat fikrini temel alan âlimler ve bilim adamları yetiştirmekle gelişme kaydedebilmişti. O halde Müslümanların geri kalmasının sebebi

<sup>32</sup> Celâl Nûri, 'İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt I', İçtihad, 15 Kanunusani 1327 (28 Ocak 1912), Üçüncü Sene, Numro: 39.

<sup>33</sup> Celâl Nûri, 'İslâm'da Vücûb-ı Teceddüt I', İçtihad, 15 Kanunusani 1327 (28 Ocak 1912), Üçüncü Sene, Numro: 39.

hurafeler ve istibdattı. Celâl Nuri, Müslümanların geri kalmasının bir diğer sebebinin kanunların eskiliğine ve yetersizliğine bağlıyordu:

*“Bugün İslam müteneddidir ve tedennisi de tabidir. Çünkü İslamiyet’in hasiyet-i müterakkiyanesinden sarfi nazar, bugün âlem-i İslam on asır evvelki kavaidle idare olunuyor. Halbuki Gayrimüslim âlem, ihtiyacat-ı medeniyeye, terakkiye bütün bütün mesaid-i kavaidle kat-i merâhil ediyor. Binaenaleyh İslamın tavakkuf ve tedennisi tabii olduğu gibi Gayrimüslimin de teâli ve terakkisi pek tabidir.”*<sup>34</sup>

İlk iki makalesinde uzun uzadıya Müslümanların geri kalmasının sebeplerini araştıran Celâl Nûri, aynı isimli son makalesinde çözüm arayışlarına gidiyor, tabiri caizse teşhisten tedaviye geçiyordu. Buna göre Müslümanların yeniden ayağa kalkmaları ve eski şâşâlı günlerine geri dönemleri için öncelikle mezhepsel anlaşmazlıkların ve esaret fikrinin önüne geçilmeliydi. Bu sayede İslam, bir kurtuluş evresine girebilirdi. Öte taraftan Celâl Nûri, bu gayeyi temin etmek için bir takım organizasyonlar öneriyordu. Bu fikre göre Avrupa’nın baskısı karşısında Müslümanlar bir takım ittifaklara dâhil olabiliyorlardı. Nitekim Avrupa tamamen sömürge fikrinde müteşekkil bir topluluk değildi. Avrupa’da sömürge fikrinin aleyhinde olan bir takım hizipler mevcuttu. Hatta bu muhalif kesimler son zamanlarda idarede büyük bir rol oynamaya başlamışlardı. Bu itibarla Avrupa’da siyasi bağımsızlıklarını kaybetmiş olan Hıristiyan milletler ile Müslümanlar haricinde Avrupalıların esareti altında olan diğer milletlerle ittifak yapılabilirdi. Finlandiyalılar, Beyaz Ruslar, Lehler, Hıristiyan Gürcüler, İrlandalılar, Danimarkalılar, Alsas Loren’deki Fransızlar vesaire ile Hindistan, Hindicini ve muhtelif Asya, Afrika ve Okyanusya sömürgelerindeki Hindular, Budistler, Brahmanlar ve diğer milletler, ittifak tesis edilebilecek gruplar arasında yer alıyordu.<sup>35</sup>

İslam’da teceddüd fikri üzerinde yoğunlaşan bu makaleler esasında Celâl Nûri’nin Pan-İslamizm fikrinin prototipini teşkil etmekteydi. Bu fikri hazırlık evresinden sonra Celâl Nûri, Pan-İslamizm ile ilgili asıl çıkışını 1913 yılında “İttihad-ı İslam” adlı eserini yayınlayarak yaptı. Celâl Nûri, esasında öteden beri bu fikir üzerinde çalışmaktaydı. Fakat zaman ve zemin böyle bir eseri yayınlamaya müsait değildi. Nitekim eserin yayınlandığı tarih anlamlıydı. 1913 yılı İTC’nin Pan-İslamizm politikasını resmen programına aldığı bir zaman dilimini ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti’nin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarıyla büyük bir yıkıma uğradığı ve Avrupalı büyük devletlerin çift taraflı politikalarına maruz kaldığı bir dönemin

<sup>34</sup> Celâl Nûri, “İslâmda Vücüb-ı Teceddüt II”, İçtihad, 1 Şubat 1327 (14 Şubat 1912), Üçüncü Sene, Numro: 40.

<sup>35</sup> Celâl Nûri, “İslâmda Vücüb-ı Teceddüt III”, İçtihad, 15 Şubat 1327 (28 Şubat 1912), Üçüncü Sene, Numro: 41.

miladıydı Celâl Nûri'nin yeni eseri Türk ve dünya kamuoyunda büyük bir ilgi ve âlâka ile karşılandı. İctihad dergisinde Türk ve İslam âleminde birçok âlim tarafından yeni esere takdim yazıları yazıldı. Bu takdim yazılarında Celâl Nûri'nin zekâsı üzerinde durulduktan sonra eserin İslam âleminde büyük bir devrime yol açacağı ve Avrupa'yı ciddi şekilde endişelendireceği ifade ediliyordu.<sup>36</sup> Eser, Tunuslu alim Ali Baş Hanbe tarafından da büyük bir övgü ile takdim ediliyordu.<sup>37</sup> Hindistan'da Zemindar Gazetesi Müdürü Zafer Ali Han ise bu önemli eseri kaleme alan Celal Nuri'yi bir muhit-i deha olarak addediyordu.<sup>38</sup>

Celâl Nûri, eserinin giriş kısmında devletlerin karşılıklı durumlarından bahsederek, siyasi konjonktüre dair birtakım çıkarımlarda bulunuyordu:

*‘‘İran'ın mukaseme-i sulh perveranesi, Fas'ın Fransa'ya d uh l , İtalya'nın Trablusgarb'ı istilas , Balkan devletleri tarafından Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılması ve bütün düvel-i muazzamanın suret-i resmiyede müttefiklere m z hereti, İngiltere ve Rusya ittifakı, Fransa'nın bu iki devlete m m s tı, Pan-Cermenizm ve Pan-Slavizmin bugün yarın m sademede bulunmaları ihtimali, İngiltere'nin muhafaza-i mevcudiyet için Almanya hilafgirliğine tevessülü aksa-i şarkın intibahı ve hususiyle Çin Cumhuriyeti'nin il n  gayet ehemmiyetli bir....tarih teşkil eder. Bu vakalar ile m zinin bir faslı daha kapanıyor demektir. Kez lik bu v kay  mühimmenin hud si istikbâlde pek ziyade caleb-i dikkat bazı tahvilatın h sul bulacağına, harita-i  lemin biraz daha deđiŐeđine del let etmektedir. Bu ink l bat-ı siyasiye ile m tevaziyen eŐk r ve nazariyatın, hatta ihtisatın da ink l bı, daha doğrusu tekamülü, asla nazar-ı ibtisardan uzak tutulmayacak mazilat-ı mes ildendir. Őunu demek istiyoruz ki henüz bidayetinde bulunduğumuz yirminci asır-ı miladiyenin ev sı, hiÇbir surette ....sabık ile m Őahebet ir e edemeyecek mertebede deđiŐecektir. Őimdiye kadar hâl olunamayan veya h line imkân bulunamayan meseleler bir suret-i halileye iktiran edecek, eskinin yerine bir statüko kaim olacaktır.’’<sup>39</sup>*

<sup>36</sup> İctihad, ‘‘İttihad-ı İslam’’, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913), Dördüncü Sene, Numro: 64. İctihad dergisi eserin meydana getirdiği  oŐkuyuy Őu c mlerle duyuruyordu: ‘‘Müslüman ve Türk aleminde bir intibah-ı azimin Őahidiyiz. Celâl Nûri Bey'in İttihad-ı İslam'ı büyük bir cereyan-ı eŐk ra bâdi oluyor. Eser defaatle okunuyor. Müslümanların gözü açılıyor. Osmanlı olmayan ehl-i İslam kitabı ciddi bir surette mütalaa ve muhakeme etmektedirler. Avrupahlılar da ittihad-ı İslam'ı iyice tetkik ediyorlar. Kitap henüz Hint ve Sind'e kadar gitmedi. Fakat burada bulunan Asyailer eser hakkında uzun uzadıya beyan-ı mütalaada bulunuyorlar. Zaten Hint meŐahirinden Zafer Ali Han'ın takrizi pek m himdi. Kezalik Hint namdaran-ı erbabı....Őeyh Abdulazim el-Banari Efendi hazretlerinden buna dair pek ruhlu ve güzel bir mektup aldık. İngilizce olduğundan tercümesini bu hafta neŐredemedik. Gelecek n shamuzda derŐ edeceğimiz tercümesinden anlaŐılacaktır ki Hintli biraderlerimiz Türklerin mes il-i ittihadı böyle mütehasıs bir surette tetkiklerinden dolayı bahtiyar oluyorlar.’’ İctihad, ‘‘ lem-i İslam'da İntibah’’, 30 Mayıs 1329 (12 Haziran 1913), Dördüncü Sene, Numro: 68.

<sup>37</sup> Ali Baş Hanbe, ‘‘İttihad-ı İslam’’, İctihad, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913), Dördüncü Sene, Numro: 64.

<sup>38</sup> Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam'ın Mazisi, Hâli, İstikbâli*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331 (Hicri), s.396.

<sup>39</sup> Celâl Nûri, *a.g.e.*, s. 3.

Yazının devamında bütün dünyanın bir savaşa hazırlandığını ifade eden Celâl Nûri, bu savaşların neticesinde Asya'da büyük bir ihtilâlin patlak vereceğinden bahsediyor ve bunun Müslümanlar için bir fırsat olduğunun altını çiziyordu. Celâl Nûri'ye göre Avrupalılar tıpkı Çin'de yaptıkları gibi İslam âleminde de Müslümanların arasına ayrılık fikrini sokarak onların birliğine mâni olmaktaydı. Nitekim Arnavutluk İsyanı bunun en son örneği idi. Hristiyanlar, Arnavutlar'da millet şuurunu uyandırarak onları İslam'ın geri kalan parçasından koparmışlardı. Bu politikanın bir benzerini Fransa, Kuzey Afrika'da devreye sokmakta ve Araplar'la Berberiler'in ayrı iki millet olduğu propagandasını yaparak onların arasında birlik duygusunu yok etmekteydi. Yine İngilizlerin Araplar üzerindeki propagandasına değinen Celâl Nûri, Araplar'a milli şuur aşılansarak onların Türklerden nefret etmelerinin sağlanmaya çalışıldığını ifade etmekteydi.<sup>40</sup> Müslümanlar arasındaki ayrılık fikirlerini ve Avrupalı devletlerin bu konudaki propagandalarını uzun uzadıya anlatan Celâl Nûri, akabinde İslam milletlerinin karşılıklı durumlarından bahsederek çözüm arayışları aramakta ve Pan-İslamizm tasavvurunun nasıl hayata geçirilebileceği hakkında analizlerde bulunmaktaydı. Celâl Nûri'ye göre Pan-İslamizm politikasına etki edebilecek milletler, başta Türkler olmak üzere Hindistan Müslümanları, Çin Müslümanları, Araplar ve İranlılardı. Küçük İslam cemaatlerinin de durumuna değinen Celâl Nûri, Arnavutlar, Boşnaklar, Kürtler, Pomaklar, Çerkesler, Çeçenler, Lazlar gibi grupların büyük İslam devletleri bünyesinde varlıklarını korumaları gerektiğini ifade etmekteydi. Aksi takdirde bu topluluklar kısa sürede Hristiyan devletler tarafından yutulup varlıklarına son verilebilirdi. Nitekim son zamanlarda yaşanan Arnavutluk vâkası bunun bariz bir örneği idi.<sup>41</sup>

Celâl Nûri, İslam topluluklarının birlikte yaşama zarureti ortaya koyduktan sonra ittihad-ı İslam'ın ne ölçüde mümkün olabileceği meselesini tartışıyordu. Bu konudaki görüşlerini şu cümleler ile açıklıyordu:

“ (...) İttihad-ı İslam nefsül emirde mevcuttur. İslavların toplanıp da Pan-Slavizm'i veya Latinlerin bil içtima Pan-Latinizm'i, Alman ve ona yakın akvamın bil-ittihad Pan-Cermenizm'i sünü bir surette teşkil etmeleri gibi kürre-i zemin üzerinde sakin ehl-i İslam'ın bil ittifak bir Pan-İslamizm yapmaları zâiddir. Çünkü ittihad-ı İslam vardır, bilfiil mevcuttur. Uhuvvet-i İslamiye her nevi uhuvvet-ı milliyeden sağlam ve esastır. Çünkü... söyledik esasen İslamiyet bir uhuvvet demektir. Katolik mezhebi bil-faide Katoliklerin uhuvvetine çalıştığı halde muvaffak olamamıştır. Halbuki İslamlar kendilerini birbirlerine yabancı

<sup>40</sup> Celâl Nûri, a.g.e., s. 115-120.

<sup>41</sup> Celâl Nûri, a.g.e., s. 125.

*telakki etmezler. Kızlarımızı komşu Gayrimüslim'e vermeyiz. Bilakis Dağıstan'dan veya Hint'ten gelmiş birine vermekte tereddüt etmeyiz. Kezalik Müslümanların Gayrimüslim kadınlar ile izdivacı garip görüldüğü halde milleti, lisanı muhtelif bir kadını tezvic, bizde ve âlem-i İslam'ın her yerinde tabii görülür. Müslüman, âlem-i İslam'ın her köşesinde kendi evindedir. Her yerde kardeş, ehl-i beyt muamelesi görür. Camiiler, bilâ-tefrik-i milliyet ve lisan, her Müslim'e açıktır. Bir garip Müslüman, bir İslam şehrinde hiçbir vakit yabancı olamaz. Müslümanların ahlâk ve edeb-i müşterekeleri vardır. Muhtelif Protestan veya Katoliklerin ise böyle müşterek ahlâkları, edebi, adeti yoktur. Hele his nokta-i nazarından 'ittihat el kül el vücuh'' ehemmiyetle tetkike sezadır. İki türlü Müslüman hissi yoktur. Üç yüz milyonu mütecaviz Müslümanın kalbini hep bir nokta, cezbeder. Bu cazibedir ki muhtelif Müslümanları her şeyden ziyade birbirlerine yaklaştırır.'*<sup>42</sup>

Celâl Nûri, cesur bir yaklaşımla Pan-İslamizm fikrinin gizlenmesinde hiçbir bir fayda görmüyor ve mutedil ittihad-ı İslam düşüncesini savunan diğer birçok Osmanlı aydının aksine bu fikrin açık bir şekilde ifade edilmesi gerektiğini savunuyordu. Ayrıca Pan-İslamizm'in gerçekleşmesi için Müslümanlara umut telkin eden Celâl Nûri, Müslümanların üç yüz milyonluk bir kitleyi meydana getirdiklerinden bahisle, bu büyük ailenin parlak bir geleceğinin olması gerektiğini söylemekteydi. Ona göre bu büyük aile her ne kadar şimdilik uykuda olsa da ölmüş değildi ve Müslümanların birbirinden uzakta yaşaması esasında onların ittihadı dair olan inanç ve şevklerini arttırıyordu. Diğer taraftan Avrupalı devletler açıkça Pan-İslamizm'in büyüklüğünü görmekte ve ondan korkmaktaydılar. Öyle ki Hıristiyan devletler bu korkudan dolayı tabiyeti altındaki Müslüman tebanın âkâidine dokunamıyor ve büyük bir isyana sebebiyet verebilecek olan bu tarz bir harekete cesaret edemiyorlardı.<sup>43</sup>

Celâl Nûri, herşeyden önce Pan-İslamizm'i alternatif bir yaşam tarzı olarak öneriyordu. Ona göre bu fikir sayesinde on dokuzuncu ve yirmi asrın meydana getirdiği Avrupa medeniyetinden daha büyük ve insancıl bir medeniyet meydana getirilebilirdi. Bu itibarla Pan-İslamizm, Avrupa medeniyetinin tekâmülünü sağlayan Darwin'in nazariyesinden, Martin Luther'in fikirlerinden ve Fransız İhtilali'nin ilkelerinden kat kat daha büyük bir fikirle ortaya çıkıyor ve beşeriyetin geleceği için daha büyük bir yaşam tarzı öneriyordu. Pan-İslamizm sayesinde meydana gelecek olan mdeniyet, Avrupa medeniyetinin üzerinde bir

<sup>42</sup> Celâl Nûri, a.g.e., s. 296.

<sup>43</sup> Celâl Nûri, a.g.e., s. 296-303.

medeniyet olacaktı. Ve bunu gerçekleştirmek için tek şey bu fikri uyandırmaktı. Dolayısıyla bu fikir belirli bir program ve düzen içinde ilerlemeliydi.<sup>44</sup>

Celâl Nûri'nin ittihad-ı İslam adlı eseri o döneme kadar İslam âleminde konuyla ilgili kaleme alınan en kapsamlı çalışmaydı. Bu sebeple büyük bir ilgiyle karşılanmıştı. Fakat buna rağmen eser, Pan-İslamizm fikriyle büyük bir umut aşlamakla birlikte onu meydana getirecek büyük organizasyonlar önermekten uzaktı. Mesele büyük ölçüde fikri boyutu ile ele alınmakla ve Müslüman toplumlarının karşılıklı durumları değerlendirilmekle birlikte kitleleri harekete geçirecek ve belirli bir program çerçevesinde hayata geçirilecek bir muhtıra olmaktan oldukça uzaktı. Eser büyük ölçüde İTC yönetiminin son zamanlarda benimsediği resmi Pan-İslamizm politikasının müdafaasını yapmakla sınırlı kalıyordu. Celâl Nûri, muhtemelen İTC'nin destek ve himayesiyle bu eseri vücuda getirmişti. Nitekim Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesi üzerine Celâl Nûri'nin Pan-İslamizm'le ilgili fikirlerini revize ederek ve dönemin şartlarına uygun hale getirerek 'İttihad-ı İslam ve Almanya' adında yeni bir eser meydana getirmesi bunun en önemli delilidir.<sup>45</sup>

İçtihad dergisi etrafında toplanan batıcı aydınların Pan-İslamizm'le ilgili tartışmaları yalnızca Celâl Nûri'nin bu konudaki makaleleri ve eserleriyle sınırlı değildi. Nitekim 14 Temmuz 1911'da kaleme alınan ve yazarı belli olmayan bir makalede Pan-İslamizm ile ilgili tasavvurlar ifade edilmekte idi.<sup>46</sup>Yine Tunuslu âlim Ali Baş Hanbe de Celâl Nûri'nin İttihad-ı İslam eserinin yayınlanması münasebetiyle konuyla ilgili görüşlerini İçtihad dergisidne açıklamaktaydı. Hanbe, İçtihad'taki makalesinin ilk kısmında Pan-İslamizm kavramı üzerinde durmakta idi. Ona göre Pan-İslamizm kavramı doğrudan doğruya Avrupalılar tarafından ortaya atılmakla birlikte olumsuz bir anlam ifade etmekteydi. Esasında Pan-İslamizm, büyük devletlerin sömürgelerinde rahat ilerlemelerine zemin sağlayan bir argüman olarak üretilmişti. Bu yönüyle Hanbe, Pan-İslamizm kavramını bugünün moda tabiri olan İslamafobi ile eş değer tutuyor ve onun yerine "uhuvvet-i İslam" tabirini kullanmayı tercih ediyordu. Hanbe, "Müminler ancak kardeşirler" ayetini ittihad-ı İslam'ın İslam'daki delili olarak görmekteydi. Ona göre ittihat fikri, İslam kadar eski ve onun kadar zinde bir fikirdi. Nitekim Müslümanlar artık uyanmakta ve yeni bir birlik tesis etmek için hazır görünmekteydiler. ittihad-ı İslam'ın yegâne şartı hukuk birliği idi ve bu birlik zaten mevcuttu. Nitekim Kuzey Afrika'dan Hindistan'a giden bir Müslüman orada aynı hukuk üzerinde yaşayabilirdi. Bu

<sup>44</sup> Celâl Nûri, *a.g.e.*, s.333-334.

<sup>45</sup> Celâl Nûri, *İttihad-ı İslam ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.

<sup>46</sup> İçtihad, "Cihân-ı İslam'a Dâir", 1 Temmuz 1327 (14 Temmuz 1911), Üçüncü Sene, Numro: 29.



yönüyle Hanbe, ittihad-ı İslam'ın büyük bir ölçüde var olduğunu düşünerek bunu daha etkili hale getirecek formüllerin hayata geçirilmesi gerektiğini düşünüyordu.<sup>47</sup>

Celâl Nûri'nin ilgili eserinin tesiriyle İçtihad dergisinde ittihad-ı İslam hakkında fikirlerini açıklayan bir diğer isim, Hintli âlim Abdülazim Banari idi. Eser hakkında büyük umutlar besleyen Banari, eserle ve ittihad-ı İslam ile ilgili görüşlerini şu cümlelerle açıklıyordu:

*'Celâl Nûri Bey bana İttihad-ı İslam unvanlı eserini muntazaman gönderdi. Ben de büyük bir merak ve dikkatle okudum. Bir Hintli Müslüman saffetıyla mütâlaatımı beyan edeyim. Büyük sebepler büyük eserleri icat eder. Âlem-i İslam'ın iki seneden beri dûçar olduğu elemeler büyük kitabı meydana getirmiştir. İslam böyle hırpalanmasa idi Celâl Nûri böyle ebediyen kalacak bir cilt yazamazdı. Onun muharriri muhib-i azizim olan zât değildir. Bizzat vekâyidir. Celâl Nûri yalnız bir vasıta vazifesi ifâ etmiştir. Fransız inkılabından evvel Avrupa âlemi bir hercü merç-i azim içinde kalmıştı. İşte bu hâl Volter, Jan Jak Russo ve Montesquieu'nun zuhurunu bâdi oldu. Elyevm âlem-i İslam'da tarumardır. Bu hâl-i keşmekeş Celâl Nûri'yi ortaya çıkardı. On İkinci Şarl'ın müverrihindeki bütün mezaya İttihad-ı İslam muharririnde mevcuttur. Artık fikr-i ittihat gizli değildir. Günden güne bu nevhihal büyüyecektir. Mevcud olan bu akvam-ı muhib-i âleme işâ edilmek için sizin bir genç mütefekkirinizi buldu. Keramet kendisinde değil, İslamiyet'tedir. Türklerin intibah ve teyakkuzuna biz Hindular gıpta ediyoruz. Vakıa dört beş seneden beri birçok musibete giriftar oldunuz. Fakat efkârda, memleketiniz de uyandı. Rica ederim saf derun olmayınız. Avrupa sizi işgal etmesin. Evvel ....Şark, Garb'ı bir rakip olmak üzere görmelidir. Fikr-i intikam olmazsa siz Türkler ve biz alelumum Müslümanlar mahvoluruz. Eskiden gideni istirdad etmek fikri ehl-i İslam'da mevcut idi. Ben Edirne'nin sükûtu üzerine bu fikri sizlerde göremiyorum ve bunun için ağlıyorum. Siz Türkler fikren hayli ilerliyorsunuz. Karakter itibariyle de aynı derecede terakki etseniz hem kendinizi hem bütün âlemi kurtarmış olursunuz. İhtiyarlığında sizin için işte böyle temenniyatta bulunuyorum. İttihad-ı İslam'ın intişarı ruhul-kavaninin neşrinden daha az mühim değildir. Bütün hakaik-i esasiye bu kitapta cem olunmuştur. Müslümanlara gâye-i emel itibariyle büyük bir hatve veren Celâl Nûri'yi tebrik ile bu tebrikata bütün Müslümanları ve hususiyile Türkler'i teşrik ederim. Hissiyat-ı fâikamı kabul ediniz, efendim.'*<sup>48</sup> Banari'nin görüşleri ilginçti. Ona göre İslam âlemi Fransız İhtilali öncesi Avrupa buhranını yaşıyordu. Fransa'nın zor şartlar altında Volter, Jan Jak Russo ve Montesquieu gibi düşünürleri çıkarması gibi İslam âlemi de bu buhran içinde Müslümanlara umut verecek olan

<sup>47</sup>Ali Baş Hanbe, "İttihad-ı İslam", İçtihad, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1911), Dördüncü Sene, Numro: 64.

<sup>48</sup>Abdulazim Banari, "Âlem-i İslam'da İntibah", İçtihad, 30 Mayıs 1329 (12 Haziran 1913), Dördüncü Sene, Numro: 68.

düşünür Celâl Nûri'yi çıkarmıştı. Bu vesileyle onun İttihad-ı İslam adlı eseri bütün Müslümanlara rehber olacak ve büyük İslam ihtilalinin manifestosu olacaktı. Açıkça ifade etmek gerekir ki Banari, salt ve gerçekçi bir değerlendirmeden çok hayalci bir bakış açısıyla ve hamasi bir uslupla meseleye yanaşmaktan öteye geçememekteydi.

Celâl Nûri'nin eserinin başlattığı Pan-İslamizm'le ilgili görüş bildirme furyası diğer Hindistan Müslümanları arasında da karşılığını buldu. Hindistan'da neşredilen Zemindar gazetesi müdürü Mevlâna Zafer Ali Han bu vesile ile ilgili Pan-İslamizm hakkındaki tasavvurlarını açıklayan aydınlardan birisiydi. Zafer Ali Han özellikle bu fikrin Hindistan Müslümanları nezdindeki karşığı üzerinde durmaktaydı. O da tıpkı Ali Baş Hanbe gibi Pan-İslamizm kavramını şiddetli bir dille eleştirmekte ve bu kavramın Hıristiyan diplomasisi tarafından ihdas edilmiş bir kelime olup İslam âlemini daha çabuk yıkıma uğratmak için kullanıldığını ifade etmekteydi. Akabinde İslam dünyasının son zamanlarda maruz kaldığı haksızlıkları özetleyen Zafer Ali Han, bu durumun Hint Müslümanları nezdinde Pan-İslamist duyguları ne denli canlandırdığına dair şunları söylemekteydi:

*‘‘Bu vekâyi Hint'te bir infilak mahiyetinde, takip ederek azim bir tesir icra etti, bu hadizat netâici olarak vukua gelen harekâtın mahiyeti pek umumi ve şümullüdür. Mübalağadan kat-i nazar denebilir ki Ruslar tarafından meşhedin topa tutulması, İtalya'nın Trablus'a inmesi ve Balkanlar'da müttefiklerin Türkiye'ye muhacemeleri ve bunların levazzım-ı zaruriyesi olan mezâlim ve itisâfat Hint Müslümanlarını büsbütün başka bir millet zan olunacak derecede değiştirdi. Hintliler iki sene evvelki Hindililer değildir. İttihad-ı İslam'ı Avrupa makyavelizminin setrettiği akide-i muzıradan tecrid eder isek görürüz ki bu yeni bir kuvvet değildir ve aynı İslamiyet kadar eskidir.’’*

İttihad-ı İslam fikrinin, İslam kadar eski olduğunu vurgulayan Zafer Ali Han, bu görüşüne dini delil olarak birçok İslam âliminin de yinelediği ‘‘Müminler ancak kardeşirler’’ ayetini gösteriyordu. Zafer Ali Han'a göre Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm gibi sonu ‘‘izm’’ ile biten cereyanlar ırk esasına dayanıyordu. İttihad-ı İslam ise ırk, renk ve coğrafyadan bağımsız olarak bütün dünya üzerinde meskûn Müslümanlarıbirlik olmak üzere tanzim ediyordu. Böyle bir cereyanın diğer ‘‘izm’’ lere kıyasla daha etkili olması beklenebilirdi. Zafer Ali Han,İttihad-ı İslam'ın maksadının Hıristiyanlığa karşı tecavüzkâr emeller beslemediğini ifade ediyordu. Ona göre itttihad-ı İslam'ın yegâne gayesi Müslümanların elinde kalan toprakların gelecekte bir daha taarruza uğramamasına gayret etmektir. Osmanlı Devleti bu zamana kadar İslam âleminde bu vazifeyi tek başına yerine getirmişti ve bu sebeple bütün İslam âlemince

desteklenmeliydi. Öte taraftan Zafer Ali Han, Türklerin herhangi bir şekilde mağlup olmasının Hintlileri ve diğer Müslümanları da derinden sarsacağını düşününmekteydi. Bu sebeple ittifad-ı İslam'ın gerçekleşmesinin tek yolu Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasıydı. Bütün Müslümanlar bu gayeyi temin etmek için çalışmalıydılar. İttihad-ı İslam'dan kasdın şimdilik mevcut statükoyu korumak olduğunu ifade eden Zafer Ali Han, bunun yönteminin eğitim olduğunu vurguluyordu:

*‘‘Bütün âlem Müslümanlarının hilafet ile tevhit âmâline gelince bilinmelidir ki şimdilik bundan maksat bir kuvve-i maneviye teşkil ederek statükoyu muhafaza ve ehl-i İslam'ın zihni ve maddi seviyesinin terfîne çaresiz olmaktır. İslamiyet, hâlâ, tekâmül-i siyaset-i âlemde bir vazife ifasıyla mükelleftir. Hâl ve akd erbabı anladılar ki bu gayeye ....endaz olacak toplarla ve parıldayacak süngülerle değil darülfünunlar ve müessesat-ı maliye ihdasıyla vasıl olunabilir. İşte inşallah istikbâlde ittifad-ı İslam vazifesine böyle devam ile nâil-i emel olacaktır.’’<sup>49</sup>*

---

<sup>49</sup> Celâl Nûri, *a.g.e.*, s. 396-400.

## Sonuç

19.yy'ın ikinci yarısında Müslüman aydınlar tarafından İslam dünyasını esaret ve gerilik fikrinden kurtarmak için ortaya atılan Pan-İslamizm fikri uzun yıllar İslam âleminde ve Avrupa kamuoyunda büyük tartışmalara yol açmıştı. Şurası muhakkaktır ki Pan-İslamizm fikri çoğu kez bütün İslam âlemini tek bir bayrak altında toplamak gibi bir gayeye matuf değildi. Daha ziyade Müslümanların şartlarını iyileştirmek ve geliştirmek üzere ortaya atılan bir formüldü. Fakat Avrupa devlet adamları, aydınları ve kamuoyu çoğu kez bu fikri tehlikeli olarak addetmekten geri durmadı. Nitekim Avrupalı büyük devletlerin sömürgelerinde büyük bir Müslüman nüfusa sahip olmaları onları endişelendirmekteydi. Pan-İslamizm ile ilgili değerli çalışmalara imza atan Azmi Özcan'ın dediği gibi İngiliz arşivlerinde "Pan-İslamizm" başlığını taşıyan binlerce evrakın mevdüyeti bu endişenin ne ölçüde dikkate alındığını göstermesi açısından önemlidir. Pan-İslamizm kavramı yaklaşık çeyrek asır kadar fikri sahada tartışıldıktan sonra Sultan Abdülhamid devrinde resmen bir devlet politikası haline gelmiş ve az da olsa İslam coğrafyasında karşılığını bulmuştu. Fakat ifade etmek gerekir ki Sultan Abdülhamid'in yaklaşık otuz yıl devam eden şahri idaresinde bu kavramın fikri bir zeminde, aydınlar tarafından tartışılması büyük ölçüde engellenmiş ve sadece devlet kanalıyla yaşama imkânı bulmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile Sultan Abdülhamid'in şahsi idaresinin sınırlandırılması ve nihayetinde 31 Mart İsyanı'nın ardından resmen son bulması ile Pan-İslamizm fikri daha önce hiç olmadığı kadar Müslüman aydınlar arasında tartışılmaya başlanmıştır. İlk bakışta İslamcıların bir meselesi gibi görünen bu kavram ilginç bir şekilde bütün farklı görüşten aydınlar tarafından nazarı dikkate alınmış ve Osmanlı Devleti ile birlikte İslam dünyasını kurtarmanın bir çaresi olarak düşünülmüştür. Nitekim Pan-İslamizm fikri, Sırat-ı Müstakim, Beyanü'l-Hak, Tearüf-i Müslimin, İttihad-ı İslam, Hikmet ve İslam Dünyası gibi İslamcı yayınların dışında İctihad gibi Batıcı bir dünya görüşünü benimseyen dergilerde de iri puntolarla tartışma konusu olmuştur. İctihad dergisinde özellikle Celâl Nûri'nin kavrama yaptığı katkılar dikkat çekicidir. Celâl Nûri, yüksek zekâsı ve entelektüel kişiliği ile Pan-İslamizm'i yeniden ele almış ve kavrama yeni boyutlar kazandırmıştır. Batıcı bir aydın olmasına rağmen bu konuda o döneme kadar yazılan en kapsamlı eseri kalemi almasıyla Türk ve dünya kamuoyunda büyük bir takdir toplamıştır. Fakat daha önce ifade edildiği gibi tüm bu dikkatli çalışmasına rağmen Celâl Nûri, Pan-İslamizm'i Müslümanların istifade edebileceği

bir doktorin haline getirememiş ve onu Müslümanlara sahici bir organizasyonla takdim edememiştir. Fakat tüm bu olumsuz yargıya rağmen Batıcı kanattan bir aydının böylesine İslami bir kavramı değerlendirmeye tabi tutması ve ona önem atfetmesi dikkat çekicidir. Zira Pan-İslamizm'in Batıcı aydınlar tarafından değerlendirmeye tabi tutulmasından çıkarılabilecek en genel sonuç Osmanlı aydınlarının arasındaki fikri farklılıkların çok derin bir seviyede mevcut bulunmamasıdır. Ayrıca bahsi geçen dönemlerde İslam'ın bütün hizipleri birleştirici bir güç olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim dönemin Batıcı aydınların, birkaç istisna dışında, çeşitli meselerle ilgili çözümleri yine İslamiyet'le birlikte aramaları dikkat çekicidir. Sonuç olarak II. Meşrutiyet devrinde her görüşten aydının katılımıyla katkı sağlanan Pan-İslamizm fikri, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin cihat ilan etmesiyle ilk defa gerçek bir zeminde uygulanma imkânına erişmiştir. II. Meşrutiyet dönemi boyunca, özellikle Trablusgarp ve Balkan Savaşları döneminde, gerek Celâl Nûri ve gerekse diğer Osmanlı aydınları tarafından Pan-İslamizm kavramına yapılan yoğun vurgu, Osmanlı kamuoyunun bu büyük cihada hazırlanmasında oldukça etkili olmuştur. Fakat Osmanlı genelkurmayı ve istihbaratının savaş boyunca sahadaki tüm çabalarına rağmen cihad kararından müspet bir sonuç alınmamış ve Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine giden süreç başlamıştır. Cumhuriyet'in ilanı birlikte Pan-İslamizm ve onun gibi cürekâr, mücadelekâr ve revizyonist anlamlar barındıran kavramlardan büyük ölçüde uzak durulmuş ve Batı ile intibakı sağlayacak olan diğer formüller üzerinde çalışılmıştır. Fakat her ne kadar Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin bakiyesi olan modern Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Pan-İslamist söylemleri terk etse de diğer İslam coğrafyasında bu kavram daha uzun yıllar nazarı dikkate alınmış ve günümüze kadar tartışma konusu olagelmıştır.

## Kaynaklar

### Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-1 Ali Evrak Osası (BOA, BEO)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi (BOA, HR. SYS)  
The Public Record Office, Foreign Office (PRO, FO)

### Sürelî Yayınlar

*İçtihad*

*Sırat-ı Müstakim*

### Kitap ve Makaleler

ABDULAZİM BANARİ, ‘‘Âlem-i İslam’da İntibah’’, *İçtihad*, 30 Mayıs 1329 (12 Haziran 1913), Dördüncü Sene, Numro: 68.

ALİ BAŞ HANBE, ‘‘İttihad-ı İslam’’, *İçtihad*, 2 Mayıs 1329 (15 Mayıs 1913), Dördüncü Sene, Numro: 64.

AKSANYAR, N., ‘‘Çağdaşlaşmaya Giden Yolda Celal Nuri ve Fikir Alanında Etkinliği’’, Doktora Tezi, Ankara 1993.

ARTUÇ, N. ve UZUNASLAN, A., ‘‘İttihat ve Terakki’nin Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan’ın Yayınlanmamış Mektupları’’, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, S.2, s. 39-52.

ATAMAN, B., ‘‘Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü’’, *Marmara İletişim Dergisi*, S. 14, Ocak 2009, İstanbul, s. 21-49.

AYDIN, C., *İslam Dünyası Fikri: Küresel Bir Entelektüel Tarih Çalışması*, (çev: Hasan Aksakal), Alfa Yayınları, İstanbul 2021.

BAĞLAMA, C., ‘‘Bir Geçiş dönemi Aydını Olarak Celâl Nûri (İleri) ve Görüşleri’’, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

BAYUR, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi: Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlak Vermesi*, TTK Basımevi, C.1, Kıs: 4, Ankara 1991.

BUZPINAR, Şit T., ‘‘Celâl Nûri’nin Batılılaşma ve İslam Anlayışları Üzerine Notlar’’, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl: 4, S. 16-17, Bahar-Yaz 2008, s. 215-232.

CELÂL NÛRİ, ‘‘ İslâmda Vücûb-ı Teceddüt I’’, *İçtihad*, 15 Kanunusani 1327 (28 Ocak 1912), Üçüncü Sene, Numro: 39.

-----, ‘‘ İslâmda Vücûb-ı Teceddüt II’’, *İçtihad*, 1 Şubat 1327 (14 Şubat 1912), Üçüncü Sene, Numro: 40.

-----, ‘‘ İslâmda Vücûb-ı Teceddüt III’’, *İçtihad*, 15 Şubat 1327 (28 Şubat 1912), Üçüncü Sene, Numro: 41.

-----., *İttihad-ı İslam'ın Mazisi, Hâli, İstikbâli*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

-----., *İttihad-ı İslam ve Almanya*, Yeni Osmanlı Matbaası ve Kütüphanesi, İstanbul 1333.

DİKİCİ, E., *Celâl Nûri İleri'de Türk Modernleşmesi ve İnkılapları*, İksad Basımevi, Ankara 2019.

EGE, Nezahat N., *Prens Sabahattin: Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1977.

HANİOĞLU, M.Ş., *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İletişim Yayınları, C.1, İstanbul 1985.

HATİPOĞLU, İ., ‘Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyet'ine Yöneltilen Tenkitler’, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, s. 197-213.

KARA, İ., *Hilafet Risaleleri: II. Abdülhamit Devri*, Klasik Yayınları, C.1, İstanbul 2002.

-----., *İslamcılarının Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, C.1, İstanbul 2017.

KILIÇ, S., ‘Bir Siyasal Düşünce Hareketi Olarak Garpcılar ve Onların Batı Medeniyeti Hakkındaki Düşünceleri’, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Erzurum 1991, s.102-112.

LANDAU, Jacob M., *Pan-İslam Politikaları: İdeoloji ve Örgütlenme*, Anka Yayınları, (çev: Nigar Bulut), İstanbul 2001.

MARDİN, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

*Meydan Larousse; Büyük Lügat Ve Ansiklopedi*, Sabah Gazetesi Yayınları, C.15, İstanbul 1992.

*Osmanlı Terakki Ve İttihat Cemiyeti Paris Yazışmaları Kopya Defteri (1906-1908)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (çev: Çiğdem Önal Emiroğlu-Kudret Emiroğlu), İstanbul 2017.

ÖZBOZDAĞLI, Ö. ve ÖNEN, N., *İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı: İttihat ve Terakki Cemiyetinin En Uzun Yılı*, Detay yayıncılık, Ankara 2017.

ÖZCAN, A., *Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İsam Yayınları, Ankara 2020.

PEKDOĞAN, C., ‘Batıcı bir düşünür olarak Kılıçzade Hakkı (1872 -1960 )’, Doktora Tezi , Ankara 1999.

SAFA, P., *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

TROYSKİLİ AHMED TÂCEDDİN, ‘Alem- i İslam-Ahval-i Umumiyye-i İslamiye ve İstikbal-i İslam 3’’, *Sırat-ı Müstakim*, 22 Muharrem 328 Perşembe/ 21 Kânûnisânî 325/ C.3 - Aded: 74.

TUNAYA, Tarık Z., *İslamcılık Cereyanı*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1998.

TÜRKÖNE, M., *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınlar, İstanbul 1991

VAMBERY, A., *Der Islam in Neunzehnten Jahrhundert: Eine Culturgeschichte Studie*, F.A.Brockhaus, Leipzig 1875.

### İnternet Kaynakları

Yavuz, Yusuf Ş., “Mustafa Sabri Efendi (1869-1954)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,  
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sabri-efendi>. (21.12. 2021)